

Д. С. САМАХВАЛАЎ

ПРАГА ДА ПАРАДЕГМЫ: АСАБЛІВАСЦІ НАВУКОВАГА МЫСЛЕННЯ ГІСТОРЫКАЎ

Многія гісторыкі прымаюць за няўхільную ісціну тое сцверджанне, што гісторыя з’яўляецца навуковай дысцыплінай. Але ў іх ёсць апаненты, якія адносяць занятак гісторыяй да мастацтва ці да асобнай, адрознай ад навукі сферы дзейнасці. Не паглыбляючыся ў сутнасць дыскусій паміж прыхільнікамі дзвюх розных канцэпцый, звернем увагу на тое, што і першыя і другія кіруюцца ў сваіх даследаваннях меркаваннямі, заснаванымі перш за ўсё на асабістым разуменні. Аднак навуковае гістарычнае мысленне мае адно істотнае адрозненне — творчую залежнасць ад парадэгм. Чаму парадэгмы адыгрываюць значную ролю ў навуковай працы гісторыка і якія функцыі яны выконваюць?

Тэрмін «парадэгма» мае розныя азначэнні. Т. Кун, які ў 1962 г. упершыню ўжыў яго, вызначаў парадэгмы як «прызнаныя ўсімі навуковыя дасягненні, што з цягам пэўнага часу даюць навуковай супольнасці прыклады пастаноўкі праблем і іх вырашэнняў» [6, с. 4]. За апошнія некалькі дзесяцігоддзяў тлумачэнне тэрміна і сфера яго выкарыстання былі значна пашыраны. Аднак адна ў дачыненні да вызначанай праблемы парадэгма будзе разглядацца ў якасці гнэсалагічнага модулю даследчага светапогляду, які мае наступныя характэрныя прыкметы: агульную канцэпцыю, навуковы інструментарый і адзіную эпістэмалагічную базу.

З часоў Герадота гісторыя лічылася часткай літаратуры, што аднак не адмаўляла існавання пэўных правіл напісання і традыцый. Так, рас-

Самахвалаў Дзмітрый Сяргеевіч — дацэнт кафедры крыніцазнаўства Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, кандыдат гістарычных навук.

працаваны Фукідыдам ідэаграфічны стыль праіснаваў да XVII ст. Першыя спробы цэласнага навуковага асэнсавання філасофіі і метадалогіі гісторыі былі прадпрыняты ў XVIII ст. З распаўсюджаннем ідэй асветніцкага рацыяналізму звязана з’яўленне думкі, быццам бы існуюць ясна акрэсленыя законы развіцця грамадства. Ад асветнікаў гуманітарый атрымалі ў спадчыну гістарызм, узбагачаны дыялектыкай нямецкай філасофскай школы пачатку XIX ст.

Эпоха рамантызму (канец XVIII — першая палова XIX ст.) развела ўпэўненасць рацыяналістаў і ператварыла гісторыю ў праблему, акрэсліла новыя пытанні і задачы. У гэты час значна пашырылася кола прафесійных гісторыкаў і адбылася іх інстытуалізацыя. Ці азначаў поспех рамантыстаў тое, што гісторыя і далей можа існаваць без парадэгм? Ці гэта быў толькі этап на шляху іх канстрування?

Калі прызнаць, што працэс вылучэння гісторыі ў самастойную навуку быў натуральным, то абавязковай была і сістэматызацыя ведаў. Але сістэма патрабуе асэнсавання для аб’яднання ведаў у адзінае цэлае. Парадэгмы сталі вынікам гэтай сістэматызацыі і ператварыліся ў яе ідэалогію. Яны дазволілі вучоным аперыраваць вялікімі аб’ёмамі інфармацыі, уключаць зноў атрыманыя дадзеныя ў агульную базу і на яе аснове праводзіць далейшыя маніпуляцыі. Разам з тым парадэгмы пачалі фарміраваць навуковы досвед і светапогляд.

Аднак гісторыкі самі не стваралі парадэгм. Яны іх запазычвалі ў прад-стаўнікоў іншых дысцыплін, звычайна ў філосафаў, сацыёлагаў і моваведаў. Так, стваральнік пазітывізму А. Конт быў яшчэ і заснавальнікам сацыяльнай фізікі (сацыялогіі). Яго вучэнне здолела ўвабраць у сябе дасягненні асветніцкага рацыяналізму, памножанае на веру ва ўсёахопнасць навуковай сістэматызацыі. А. Конт лічыў, што метадалогія пазітывізнай навукі павінна будавацца на эмпірычным зборы фактаў, іх тлумачэнні і далейшым пошуку законаў. Гісторык павінен быў збіраць і сістэматызаваць факты, а сацыёлаг іх тлумачыць. Такім чынам, меркавалася стварыць адзіную карціну развіцця грамадства, якое жыве па дакладна вызначаных законах. А. Конт пастуляваў канцэпцыю лінейнага прагрэсіўнага развіцця. У выніку пазітывізм аказаў

вялікае ўздзеянне на развіццё гістарыяграфіі. Хаця ўжо ў другой палове XIX ст. стала зразумелым, што вынаходніцтва адзіных законаў сацыяльнага развіцця зацягваецца, гісторыкі здолелі насыціць гістарычны наратыў факталогіяй. Калі зыходзіць з палажэнняў, выкладзеных даследчыкамі-пазітывістамі Ш. Ланглуа і Ш. Сеньбоас, то галоўным у працы гісторыка пры-

знавалася даследаванне крыніц, сістэматызацыя атрыманай з іх інфармацыі, раскрыццё новых фактаў і выяўленне асноўнай лініі развіцця падзей [7]. Трэба адзначыць, што многія сучасныя гісторыкі прытрымліваюцца прыкладна той жа логікі.

Прыклад пазітывізму цікавы яшчэ таму, што ён паказаў не толькі станоўчую, але і адмоўную рэакцыю гісторыкаў на спробу навязаць адзінае для ўсіх канцэптуальнае бачанне. Далёка не ўсе з іх падтрымалі пазіцыю кантыянства. Вылучыліся дзве ўмоўныя плыні тых, хто крытыкаваў пазітывістаў за дрэннае разуменне асаблівасцей гістарычнага даследавання (так званыя ідэографы) і папросту ігнараваў іх (неарамантысты і інструменталісты). Няўдача вучэння А. Конта ў далейшым прывяла да падазронага стаўлення гісторыкаў да любога атаясамлення гуманітарнай і натуральнавуковай метадалогіі. У XX ст. з боку прадстаўнікоў дакладных дысцыплін не раз прапаноўваліся іншыя парадыхмы, але, як правіла, яны ніколі цалкам не прымаліся. Характэрна, што ў міжваенны перыяд папулярныя сярод філосафаў ідэі непазітывізму Венскай школы амаль не абмяркоўваліся ў спецыялізаваных гістарычных выданнях, а іх уплыў на развіццё гістарычных даследаванняў быў вельмі абмежаваным [10, с. 85—86].

Значны адбітак на развіццё сусветнай гістарыяграфіі заставіла марк-сісцкая парадыхма. Уззяўшы на ўзбраенне дыялектыку, К. Маркс распрацаваў прыныцы гістарычнага матэрыялізму. Эпістэمالагічную аснову яго вучэння склалі паняцці працы як мэтазгоднай дзейнасці чалавека і вытворчасці як працэсу стварэння і падтрымання сістэмы матэрыяльных адносін. Менавіта вытворчасць выступае ў марксізме ў якасці грамадскага базісу, а ідэі і формы свядомасці, такія значныя для рамантыстаў і кантыянцаў, — толькі надбудовай. Адчужэнне прадуктаў вытворчасці прыводзіць да фарміравання класаў і класавай барацьбе. У выніку несупыннай класавай барацьбы адбываюцца сацыяльныя рэвалюцыі, якія прыводзяць да змены грамадска-эканамічных фармацый [4, с. 11—16]. Такім чынам, старая схема лінейнай гісторыі ў марксісцкай парадыхме набыла ўніверсальнасць, заканамернасць і паступальнасць.

Хаця марксісцкая сацыялогія і палітычнае вучэнне былі шырока распаўсюджаны ўжо ў канцы XIX — пачатку XX ст., гісторыкі звярнулі на іх пільную ўвагу толькі пасля Першай сусветнай вайны. Тыя, хто імкнуўся выкарыстоўваць канцэпцыю гістарычнага матэрыялізму ў даследаваннях, амаль адразу сутыкаліся з шэрагам сур'ёзных цяжкасцей. Марксісц-

кая схема выглядала надзвычай еўропацэнтрычна. Шмат пытанняў выклікала правамоцнасць вылучэння фармацый. Многім здавалася, што прымаць эканамічнай вытворчасці адваргае свабоду чалавечай волі і прыніжае ўплыў ідэі на развіццё грамадства. Тым не менш у сацыялістычных краінах марксісцкая схема стала абавязковай. У Заходняй Еўропе марксістамі лічылі нават тых гісторыкаў, хто хоць у нейкай меры спавядаў марксісцкае вучэнне, выступаў за прыныцы гістарычнага матэрыялізму ці проста даваў тлумачэнні ў гуманістычным аспекце праблемы адчужэння.

Дастаткова шмат дыскусій сярод гуманітарыяў выклікала цывілізацыйная парадыхма А. Дж. Тойнбі. Нягледзячы на відавочны ідыялізм, яна задавальняла крытыкаў схемы лінейнага прагрэсу, а таксама тых, хто бачыў культурна-гістарычную разнастайнасць чалавечых грамадстваў [5, с. 64—65]. Сярод саміх гісторыкаў яна так і не знайшла сур'ёзнай падтрымкі, але прама і ўскосна абагаціла тэрміналагічны апарат гістарыяграфіі. Так званы комплексны падыход, прадстаўлены ў сучасных беларускіх падручніках па гісторыі ў большасці абапіраецца на канцэпцыі гістарычнага матэрыялізму і цывілізацый Дж. Тойнбі.

Прыведзеныя вышэй парадыхмы знешне адрозніваюцца адна ад адной. Аднак у іх можна адшукаць пэўнае падабенства. Яны прапануюць завершаную ўніверсальную карціну быцця. Іх абавязковай часткай з'яўляецца вылучэнне прычынных сувязей і інтэрпрэтацыя праз іх гістарычнай рэчаіснасці. Усе тры парадыхмы практычна ігнаруюць суб'ект даследавання. Вучоны, што кіруецца падобнымі схемамі, як правіла, вымушаны адхіляць супярэчныя факты ці несвядома абмяжоўваць тэматыку і праблематыку сваіх прац. Магчыма таму ў пасляваенныя дзесяцігоддзі мы назіраем рост цікавасці да ідэі структуралізму, якія прыйшлі ў гістарычную навуку праз мовазнаўства і сацыяльна-культурную антрапалогію. У адрозненні ад гістарычнага матэрыялізму, структуралізм мала прыстасаваны да тлумачэння генезісу, затое дае шырокія магчымасці для выяўлення асаблівасцей унутранай пабудовы.

У 1950—1980-х гг. сфарміраваліся некласічныя плыні гістарыяграфіі, якія ўмоўна адносяць да «новай» гісторыі. Прыхільнікі некаторых з іх (кліаметрыя, псіхагісторыя) з рэвалюцыйным пафасам сцвярджалі, што ствараюць новыя парадыхмы. Іншыя напрамкі маюць агульныя канцэпцыі і эпістэمالагічную базу, але да

дуюць на адзіны погляд (вусная гісторыя, мікрагісторыя і г. д.). Занепакоенасць некаторых тэарэтыкаў аб метадалагічнай сумятне была знята дзякуючы постмадэрнісцкай канцэпцыі дыскурсу. Сёння ўсё часцей выказваецца думка аб памылковасці пошуку ўніверсальнай карціны свету і заканамернасцей «няўхільнага прагрэсу» [9, с. 10]. Аднак гэтая тэндэнцыя не стала канцом эпохі ўсёахопных схем. Так, у сучаснай тэарэтычнай гістарыяграфіі абмяркоўваюцца ідэі сінергетыкі. Асаблівае распаўсюджанне яны набылі ў краінах былога Савецкага Саюзу, дзе крызіс марксісцкай метадалогіі вымушае вучоных звяртацца да вопыту заходніх калег.

Сінергетыка ўзнікла дзякуючы тэарэтычным працам прадстаўнікоў дакладных дысцыплін Г. Хакена і І. Прыгожына. Яна заснавана на тэорыі нелінейнага руху. Вызначальнае паняцце сінергетыкі — хаос як цэласнасць, што аб'ядноўвае шматфактарныя праявы. Цэласнасць уключае ў сябе самарэгулюючыя сістэмы, звязаныя казуальнай множнасцю. У працэсе самаарганізацыі адбываецца станаўленне элементаў парадку (у апошніх працах хаосу надаюць уласцівасць звышпарадкаванасці). Пераход ад хаосу да ўстойлівай сістэмы мае назву кропкі біфуркацыі. У гэты момант сістэма разглядаецца як надзвычай адкрытая, і выбар далейшай устойлівай лініі развіцця можа быць выпадковым [3; 8, с. 50—71]. На першым этапе свайго існавання дадзеная тэорыя спачатку распаўсюджвалася ў колах фізікаў, хімікаў і біёлагаў. Менавіта яны першымі звярнулі свой погляд на сацыяльныя і гуманітарныя дысцыпліны, прычым тлумачылі гэта ў тым ліку разачараваннем у магчымасцях дакладных навук: «Канец стагоддзя стаў часам горкага працверажэння фізікаў» [5, с. 12]. Падобна пазітывістам і неапозітывістам яны здзейснілі механічны перанос сінергетычнага бачання на гістарычную рэчаіснасць. Пры гэтым гістарычнае развіццё пачало тлумачыцца як змена цыклаў хаосу і парадку, а перыяды змен у яго тэндэнцыях як кропкі біфуркацыі [9, с. 10—12].

Знешне ўсё выглядае даволі прыстойна. Гісторыкам не раз прыходзілася сутыкацца з праблемамі, выкліканымі іх жа асабістымі ўяўленнямі аб лінейнасці часу і перавазе толькі некалькіх фактараў у аналізе гістарычных падзей. Сінергетычны падыход дазволіў легітымізаваць роль выпадковасці і па-новаму прадставіць мінулае. Але, як і іх папярэднікі, прыхільнікі сінергетыкі зноў праігнаравалі адмысловую ролю суб'екта гістарычнага даследавання. У адрозненні ад фізіка, які мае магчымасць непасрэднага назірання за аб'ектам, гісторык звычайна пазбаўлены та-

кой магчымасці. Гістарычны факт — гэта рэканструкцыя сапраўднага факту. Такім чынам, уяўленні аб уласцівасцях аб'екта ў гістарыяграфіі будуюцца на базе высноў даследчыка-суб'екта, а інтэрпрэтацыі залежаць ад яго асабістага светапогляду. Нездарма Ф. Брадэль аднойчы сказаў: «Гісторыю ўвесь час трэба перапісваць, яна заўсёды знаходзіцца ў стадыі станаўлення і пераадолення самой сябе» [1, с. 122]. Напрыклад, пры сістэматызацыі падзей мінулага ці фактараў развіцця гісторык сам падбірае элементы сістэмы, таму нават пры аднолькавых прынцыпах сістэматызацыі розныя гісторыкі дасягаюць розных вынікаў. Між тым «...у прыродзе існуе толькі некалькі ўніверсальных сцэнарыяў пераходу ад парадку да хаосу; можна вывучаць розныя з'явы, пісаць розныя ўраўненні і атрымоўваць адныя і тыя ж сцэнары» [5, с. 27]. У сувязі з гэтым любая спроба прамога атаясамлення фізічнай і гістарычнай рэчаіснасці не карэктна.

Некаторыя прадстаўнікі дакладных навук прапануюць ужываць прынцыпы сінергетыкі ў эксперыментальным мадэляванні гістарычных працэсаў. Пры гэтым яны крытычна разглядаюць яе ролю ў фарміраванні шырокага навуковага светапогляду: «Ні кібернетыка, ні квантавая механіка, ні сінергетыка не з'яўляюцца ўласна філасофскімі тэорыямі ці падыходамі. Іх філасофскія інтэрпрэтацыі могуць быць цікавымі і нават карыснымі, але важна адрозніваць пэўныя вынікі ад іх асэнсавання» [5, с. 14]. Тым не менш з боку іншых вучоных чуюцца заклікі да выкарыстання ідэй гэтага напрамку ў якасці парадыхмы для гісторыкаў. Ці маюць яны рацыю?

Сінергетыка абапіраецца на халістычны погляд, на сістэму як адзінае цэлае. Гісторык працуе з сацыяльнымі сістэмамі, якія ён можа ўяўляць з пункту гледжання халізму ці рэдукцыянізму, але ў любым выпадку адкрытымі. Прыхільнікі сінергетыкі наадварот лічаць іх закрытымі, за выключэннем кропак біфуркацыі. Больш за тое, колькасны падбор пры пабудове мадэлі сістэмы ці цыклу для далейшага выкарыстання паслядоўнікамі Г. Хакена і І. Прыгожына абавязкова прадугледжвае ўключэнне найменшай колькасці элементаў, ігнаруючы пры гэтым якасную разнастайнасць гістарычнай рэчаіснасці. Яны забываюцца, што ў гістарычных грамадствах адбываецца сталы працэс камунікацый, а таму вылучэнне выразнай межаў у гістарычным часе немагчыма. Для тлумачэння дадзенага феномена гісторыкамі былі створаны канцэпцыі шматвесевага часу і шматлінейнасці часу [2]. Нарэшце, гуманітарны аспект гісторыі азначае, што гісторыю для гісторыка робяць людзі, і яны самі

па сабе з'яўляюцца прычынай гістарычнага развіцця. Сінергетыка як парадыгма надае гэтай акалічнасці другараднае значэнне: самарэгулюючыя сістэмы, падобна богу ў тэалогіі, выступаюць у ёй у якасці ідэалістычнага творцы.

Відавочна, што ў выпадку сінергетыкі заклікі да стварэння новай парадыгмы не могуць быць растлумачаны патрэбамі навуковай сістэматызацыі, паколькі супярэчаць ужо назапашанаму вопыту. Такім чынам, на першым плане аказваецца ідэалагічная складаная. Прага да парадыгмы — гэта ні што іншае, як імкненне захаваць сваю інтэлектуальную ідэнтычнасць, мець цэласны погляд на разрозненыя рэчы, якія на кожным кроку сустракае даследчык мінулага.

ЛІТАРАТУРА

1. Бродель, Ф. Динамика капитализма / Ф. Бродель. Смоленск : Пилигрим. 1993.
2. Бродель, Ф. История и общественные науки. Историческая длительность / Ф. Бродель // *Философия и методология истории*; под ред. И. С. Кона. М., 2000. С. 115—142.
3. Добронравова, И. Причинность и целостность в синергетических образах мира / И. Добронравова // *Практична філасофія*. 2003. № 1. С. 6—10.
4. Иванов, Д. Парадигмы в социологии / Д. Иванов. Омск : изд-во Омского ун-та. 2005.
5. Капица, С. Синергетика и прогнозы будущего / С. Капица, С. Курдюмов, Г. Мали-ънецкий. М., 2003.
6. Кун, Т. Структура научных революций / Т. Кун. М., 1977.
7. Ланглуа, Ш. Введение в изучение истории / Ш. Ланглуа, Ш. Сеньбос. М., 2004.
8. Пригожин, И. Время, хаос, квант / И. Пригожин, И. Стенгерс. М., 1994.
9. Хвостова, К. Современная эпистемологическая парадигма в исторической науке (роль многозначной логики) / К. Хвостова // *Одиссей. Человек в истории*. 2000. М., 2000. С. 10—13.
10. Kraft, V. *The Vienna Circle, the origin of neo-positivism: a chapter in the history of recent philosophy* / V. Kraft. California University Press, 1953.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 14 студзеня 2010 г.